

شیوه‌ها و فاسر ادبیات کهن

مریم جلالی

خلق آثار زیبا و چشمگیر ادبیات فانتزی کودک و نوجوان، سبب جلب توجه صاحب‌نظران به این ژانر شده است. آشنایی با نوع فانتزی در ایران، با ترجمه آغاز شد. با آن که تعداد فانتزی‌نویسان ایرانی بسیار کم است، از دهه هفتاد به بعد، به ادبیات فانتزی توجه شد و تعدادی از نویسندگان، این نوع را مورد تجربه قرار دادند.

فانتزی در ایران، در دو گروه عمده، مورد استفاده نویسندگان قرار گرفت؛ فانتزی عام و فانتزی مدرن. بررسی نشان می‌دهد که فانتزی عام، بیشتر مورد استقبال خوانندگان و نویسندگان ایرانی قرار گرفته است و تنها به آثار ایرانی هم محدود نمی‌شود. بسیاری از داستان‌های فانتزی عام که از زبان‌های دیگر ترجمه شده‌اند، به چاپ بیستم هم رسیده‌اند.

همین امر، نشان‌دهنده ضرورت توجه تئوری‌نویسان، به مبحث فانتزی در ادبیات کودک و نوجوان است. متأسفانه در این زمینه، منابع انگشت شمار و محدودی به زبان فارسی وجود دارد و تحقیقات مهم و فراگیری انجام نشده است.

در فانتزی عام، نویسنده از عناصر ادبیات پیشین استفاده می‌کند و آن‌ها را به دنیای حاضر کودکان و نوجوانان می‌کشاند. استفاده از ژانر فانتزی، یکی از روش‌های مناسب‌سازی خلق مجدد ادبیات کهن و افسانه‌های قومی برای نسل جدید است؛ چرا که علاقه کودکان و نوجوانان به این نوع، سبب می‌شود آنان علاوه بر آشنایی با ادبیات کهن، از خواندن کتاب نیز لذت ببرند.

مسلم است که تمامی کتاب‌های ادبیات کهن فارسی نمی‌توانند در حوزه خلق فانتزی قرار بگیرند. در این میان، آثاری باید انتخاب شود که موضوع داستانی داشته و یا حاوی مطالبی باشند که بتوان آن را وارد حیطه داستانی کرد. در بسیاری از کتاب‌های قرون گذشته، اعم از نظم و نثر، مباحث داستانی بسیاری دیده می‌شود و نویسنده با مطالعه دقیق داستان‌ها، می‌تواند به پرورش و خلق دوباره داستان در حوزه فانتزی بپردازد. نمونه‌های بارز این داستان‌ها را می‌توان در متون مشهور منظوم و منثور درخت آسوریک، شاهنامه، گرشاسپ‌نامه، کلیله و دمنه و مرزبان‌نامه و غیره یافت.

در این زمینه اولین گام، تعیین قلمرو روایت‌ها و داستان‌های موجود در این کتاب‌هاست. انواع روایت‌ها بر اساس نسبت‌شان با واقعیت، در سه گروه جای خواهند گرفت:

۱. واقعی

۲. خیالی

۳. واقعی - خیالی

روایت و داستان‌های واقعی، برای بازتاب و انتقال پیام از عناصری بهره می‌گیرند که در دنیای روزمره با آن‌ها سر و کار داریم. در داستان‌های رئالیستی انگیزه‌ها، احساس‌ها و اندیشه‌های آدمیان به لحاظ ظاهر و مضمون، با فضای داستان و کنش‌های انسانی همساز دارند. فضای داستانی که در داستان‌های رئال خلق می‌شود، همه واقعی‌اند و تناسب زمانی و مکانی نیز در آن‌ها حفظ می‌شود.

در روایت‌ها و داستان‌های خیالی، عناصر داستان در خدمت تخیل درمی‌آیند و یکی یا اکثر عناصر داستان‌های خیالی، چیزها یا کاراکترهایی هستند که در دنیای واقعی یافت نمی‌شوند و معمولاً برای آن‌ها نمی‌توان مصداق واقعی یافت. در این فرم نیز ممکن است فضای داستانی متعددی داشته باشیم، اما تمامی آن‌ها باز هم تناسب مکانی و زمانی خود را با فضای خیالی داستان حفظ می‌کنند.

همان‌طور که از نام داستان‌های واقعی - خیالی مشخص برمی‌آید، داستان حاصل تلفیق هر دو فرم است؛ با این تفاوت که حداقل دو جایگاه کنش جداگانه در داستان تعریف می‌شود. این دو جایگاه، در موازات هم حرکت می‌کنند و شخصیت‌ها در هر دو فضای داستانی حضور دارند و گاه هر دو فضای داستان، با هم آمیخته می‌شوند.

هر یک از فرم‌های بالا، تقسیم‌بندی‌های ریزتری هم دارد که در این‌جا به قسمتی خواهیم پرداخت که مربوط به مبحث مورد نظر است. داستان‌های فانتزی، در زیرمجموعه نوع سوم قرار می‌گیرد. ابتدا داستان‌های فانتزی به داستان‌های علمی-تخیلی محدود می‌شود، اما وجود عوامل غیر طبیعی سبب شد که این نوع رفته رفته وسعت بیشتری پیدا کند.

بسیاری از داستان‌های کهن و افسانه‌های قومی، به دلیل دارا بودن عوامل غیر طبیعی، قابلیت فانتزی‌سازی دارند. حکایات و داستان‌های کوتاه، برای ساخت این نوع، مناسب‌تر به نظر می‌رسند. البته نباید این مسئله را نادیده گرفت که گروه سنی مخاطب، می‌تواند در انتخاب داستان بسیار تأثیرگذار باشد.

در این‌جا بد نیست به برخی ویژگی‌های داستان کوتاه اشاره کنیم که شامل وحدت تأثیر، محدود بودن شخصیت‌ها و وجود طرح مشخص است. طرح و پیرنگ در داستان کوتاه، برای ایجاد توالی ماجرا نقش اول را دارد و به قول ادگار آلن پو «طرح، شرط اصلی در داستان کوتاه است.» از طرفی یکی از عوامل جذابیت فانتزی برای کودکان و نوجوانان، برانگیختن حس ماجراجویی در آنان است.

بنابراین داستان‌هایی که انتخاب می‌شوند، لازم است از طرح مناسبی برخوردار باشند؛ به‌طوری که کنش لازم را برای پیگیری داستان ایجاد کنند. با توجه به این‌که داستان فانتزی برای کودکان و نوجوانان طراحی می‌شود و در دو فضای داستانی موازی پیش می‌رود، اگر پیرنگ پیچیده باشد، ممکن است ارتباط دلخواه بین متن و مخاطب حفظ نشود و تناسب داستان به هم بریزد و به این ترتیب، در پرورش ماجرای داستانی خلل ایجاد شود.

نکته مهم دیگر در فانتزی‌سازی، شخصیت‌ها و کاراکترهای داستانی‌اند. همان‌طور که گفتیم، در اولین نگاه، آن‌چه داستان فانتزی را از دیگر انواع جدا می‌کند، وجود عوامل غیر طبیعی است. در داستان‌های کهن و افسانه‌های قومی، معمولاً عوامل غیر طبیعی در کاراکترها شکل گرفته‌اند و استفاده از این موقعیت برای نویسنده، به منزله داشتن برگ برنده در دست است. در داستان‌های کهن و حتی افسانه‌های قومی، کاراکترهای شگفت‌انگیز زیادی وجود دارد که نویسنده با استفاده از آن‌ها، داستان را پیش می‌برد و به اعجاب آن می‌افزاید. کاراکترها می‌توانند هم جاندار باشند و هم بی‌جان. در بسیاری از متون کهن، موجودات بی‌جانی به چشم می‌خورند که به عنوان جادو و طلسم و عجایب، وارد دنیای فانتزی کودکان و نوجوانان شده‌اند. مهره‌های جادویی، پر جادو، زیج، اسطرلاب و حتی خوراکی‌های عجیب و غریب و خون دیو و چشمه‌های جادویی از این نمونه‌اند. موجودات جاندار بی‌شماری نیز وجود دارند که عرصه داستان‌های فانتزی را به خود اختصاص داده‌اند. خصلت اصلی آنان، غیر طبیعی بودن‌شان است. گاه انسانند و گاه انسان‌نما و حتی ممکن است حیوان و حیوان‌نما باشند. انسان‌ها مانند پهلوانان و قهرمانان، ساحره‌ها و انسان‌نماها مانند دیوها، غول‌ها، اجنه، پری‌ها و حیوانات قوی‌هیکل مانند شیر، گرگ، فیل و حیوان‌نماها مانند گرسار و ازدها از جمله این گروه‌اند.

انتخاب درون‌مایه مناسب با سن کودک و نوجوان، از جمله نکاتی است که نویسنده باید به آن توجه داشته باشد. با آن‌که انتخاب درون‌مایه، به خواست و هدف نویسنده بستگی دارد، لازم است که درخور درک ذهنی و روانی و رفتاری این گروه باشد. تقریباً انواع درون‌مایه‌ها، مورد تجربه نویسندگان این ژانر قرار گرفته است و گاه نویسندگان در تغییر درون‌مایه اولیه داستان‌ها و حکایات کهن، آزادانه عمل کرده‌اند.

برای ورود به دنیای فانتزی، نویسندگان شیوه‌های گوناگونی را تجربه کرده‌اند، اما متأسفانه این شیوه‌ها، به شکل تئوریک طبقه‌بندی نشده‌اند. در این قسمت از مقاله، تلاش کرده‌ایم بر اساس بررسی داستان‌های فانتزی، شیوه‌ها را تقسیم‌بندی کنیم و در اختیار پژوهندگان قرار دهیم. آن‌چه مسلم است، یافته‌های مذکور، حاصل راه‌یابی از متن آثار خلاق به مبانی تئوریک است. برخی از این شیوه‌ها در خلق مجدد ادبیات کهن و یا افسانه‌های قومی هنوز تجربه نشده‌اند، اما می‌توان داستان‌های کهن را در این مسیرها هم هدایت کرد.

موارد زیر شیوه ورود به خلق داستان‌های فانتزی است:

۱. شباهت‌یابی در اشیاء و مکان
۲. رؤیا و خواب
۳. هم‌ذات‌پنداری
۴. گریزذهنی از زمان و مکان
۵. ارتباط گفتاری با عوامل غیر انسانی داستان
۶. خلق موجودات ذهنی و ساختگی

در شباهت‌یابی، شیء یا مکانی در داستان طراحی می‌شود که با عناصر داستان کهن شباهت دارد. به عنوان نمونه، در کتاب عینکی برای اژدها اثر محمدهادی محمدی، شخصیت اصلی داستان که دختری امروزی است، در طی ماجرای گم شدن، وارد غاری می‌شود که بسیار قدیمی است؛ به طوری که پیدا شدن یک اژدها در آن، برای خواننده قابل درک می‌شود و یا در داستان جن شیشه مربه اثر آنی دالتون، شیشه مربه شبیه چراغ جادو به نظر می‌رسد و نویسنده با کاربردهای جادویی، روند داستان را پیش می‌برد.

رؤیا و خواب نیز شیوه‌ای است که نویسنده می‌تواند برای ورود به فانتزی، از آن بهره ببرد. به عنوان نمونه، احمد اکبرپور، در کتاب رؤیاهای جنوبی، از این فرم استفاده کرده است. هم‌ذات‌پنداری با شخصیت‌های داستانی و درگیر کردن روحيات و احساسات شخصیت‌های دنیای کهن با شخصیت‌های دنیای امروزی، شیوه دیگری برای ورود به ژانر فانتزی است. نمونه این کاربرد، در کتاب پارسیان و من اثر آرین، به خوبی تجربه شده است؛ پسری در ماجرای سقوط هواپیما، وارد دنیای کهن شاهنامه شده و با ضحاک درگیر می‌شود و ماجراهای ادبیات حماسی را تجربه می‌کند.

گریزذهنی از زمان و مکان، یکی دیگر از این روش‌هاست. معمولاً سفر در این فرم، نقش به‌سزایی دارد. کتاب امپراتوری کلمات، نوشته اکبرپور، از کتاب‌هایی است که این فرم در آن به کار گرفته شده است. کتاب پائولا و طلسم گم‌شده، اثر کونچالوپز نارواثر نیز از این گریز استفاده کرده است. پائولا به همراه نگهبان زمان، به دوره غارنشین‌ها می‌رود و در آن‌جا با نان، پسری هم‌سن خود، دوست می‌شود و آن‌ها درگیر ماجراهایی می‌شوند و در آخر، پائولا باید به زمان خود برگردد.

ماجرای بسیاری از داستان‌های فانتزی در دنیا، از راه گفت‌وگو و ارتباط با عوامل غیر انسانی شروع می‌شود. کتاب افسانه‌ای که از سر و به جا ماند، اثر نیلوفر تیموریان، نمونه‌ای است که از این فرم بهره جسته.

خلق موجودات ذهنی و ساختگی، از دیگر شیوه‌های ورود به عالم فانتزی است. به عنوان نمونه، کتاب قلب زیبای بابور، اثر جمشید خانیان، دارای این ویژگی است.

بدیهی است که کاربرد روش‌های مذکور در شکل تلفیقی، می‌تواند هنر نویسندگی را کامل‌تر کند. از طرفی، ممکن است در آینده روش‌های جدیدتری نیز توسط نویسندگان مورد تجربه قرار گیرد و آثار مخلوق، محدود به روش‌های ارائه شده نشود.

در زمانه‌ای که ادبیات وارداتی در کشورمان هر روز ابعاد گسترده‌تری می‌یابد، پدید آوردن چنین آثاری ارزشمندتر می‌نماید. امید است با به‌کارگیری روش‌های مناسب، در عین پیشرفت‌های لازم علمی، گامی چند در زنده نگاه داشتن ادبیات غنی فارسی برداریم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

منابع:

۱. بالایی کریستف، میش کویی پرس (۱۳۶۶): سرچشمه‌های داستان کوتاه فارسی‌تر. ترجمه دکتر احمد کریمی‌حکاک، تهران: انتشارات پایپروس
۲. پولادی، کمال (۱۳۸۷): رویکردها و شیوه‌های ترویج خواندن، تهران: مؤسسه فرهنگی پژوهش تاریخ ادبیات کودکان
۳. رید، یان (۱۳۷۶): داستان کوتاه یان، ترجمه فرزانه طاهری، تهران: نشر مرکز
۴. شاه‌آبادی، حمیدرضا (۱۳۸۲): مقدمه‌ای بر ادبیات کودک، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان
۵. میرصادقی، جمال (۱۳۶۴): عناصر داستان، تهران: شفا
۶. قزل‌یاغ، ثریا (۱۳۸۵): ادبیات کودکان و نوجوانان و ترویج خواندن، تهران: سمت
7. Jalongo, Mary Renck. (2004). Stories that teach life lessons. Early Childhood Today, 19 (2)
8. A Fuzzy genre: Two views of fantasy Gillian Adams Children's Literature; 2000; 28, Academic Research Library
9. Fairy Tales and Feminism: New Approaches Camilla H Mortensen Marvels& Tales; 2006; 20, 10, Academic Research Library
10. Powerful Magic LEARNING FROM CHILDREN'S RESPONSES TO FANTASY LITERATURE Nina Mikkelsen foreword by LAURENCE YEP Published by Teachers College Press, 1234 Amsterdam A venue, New York,